

בס"ד

ברכת בונה ירושלים

חנוך אוביץ

בתפילת שמונה עשרה, אחת הברכות שחלו בה שינויים מפליגים במהלך השנים היא ברכת בונה ירושלים, הן בפתיחתה, הן באמצעותה, הן בסיומה והן בחתימתה.

נתבונן נא אפוא באחת מההוספות והשינויים שהתווספו לה ושהשתנו עם השנים במקומות שונים והוא הכנסת עניין כסא דוד לברכת בניין ירושלים.

במבט ראשוני, כל עניין הברכה הוא בקשה מה' על בניין ירושלים החרבה והחזרת שכינתו לתוכה שלזה נתקן כל עניין הברכה.

אך מוצאים אנו באמצע הברכה בקשה "וכסא דוד [עבדך] מהרה לתוכה תכין".

האם עניין דוד קשור לבניין ירושלים? והאם תמיד היתה הוספה הזאת חלק מהברכה? ומה עוד שבעקבות ההוספה נוצרו אי אלו בעיות כפי שנראה ונוכח. וכן מה העניין עם הכוונה במילים אלו להתפלל על משיח בן יוסף, כפי שמצאנו בכתבי האר"י?.

המובאות הראשונים לברכות

בתוספתא¹ נאמר: "כולל של דוד בבונה ירושלים". וכן היה דעת בני ארץ ישראל², לאחר שהוסיפו את ברכת ולמלשינים להישאר עם שמונה ברכות וזאת כי כללו את ברכת את צמח דוד בברכת בונה ירושלים וחותרים בה: "אלוקי דוד ובונה ירושלים". וכן מובם במדרשי ארץ ישראל מאותה תקופה.³

לעומת התלמוד בבלי⁴ ששם מובא שהם שברכת ירושלים וברכת דוד הם שני ברכות נפרדות כך שיש תשע עשרה ברכות.

כך נוצרו שני נוסחאות נוסח בבל ששם לא מוזכר בברכה עניין דוד ונוסח ארץ ישראל ששם מוזכר עניין דוד בחתימה. אך בשני הנוסחאות לא אמרו את המילים באמצע הברכה "וכסא דוד וכו"

¹ ברכות ג' כ"ה.

² תלמוד ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד.

³ מדרש שמואל כו ג מהדורת בובער, קראקא תרנ"ג, ומדרש תהלים.

⁴ ברכות כח:

לדברי ארליך⁵, אין ספק שזוהי התפתחות מאוחרת ואף בסידורים מתקופת הגאונים והגניזה לא מובא, אלא רק בתקופות מאוחרות יותר כפי שנראה להלן.

באיזה שהוא שלב אחרי תקופת הגאונים הכניסו לתוך הנוסח הבבלי את עניין דוד, אבל נשאר עם שני הברכות, כך שלמרות שהיה ברכה נפרדת לדוד, היה איזכור לדוד גם בברכת בונה ירושלים.

למעשה כיום יש שינוי בין האשכנזים לספרדים בנוסח, שהאשכנזים אומרים לפי הכתוב בסדר רב עמרם גאון ומביאים אותה הטור⁶ והכל בו: "ולירושלים עירך..."⁷, והספרדים אומרים לפי המובא בסדר התפילה של הרמב"ם: "תשכון בתוך ירושלים..."⁸, לפי היינימן⁷, הנוסח "ולירושלים עירך" התחבר בארץ ישראל כמובא בקטעי גניזה מהתקופה, וכן מעידה הפיסקא: "וכסא דוד..." המובאת ברוב הגרסאות, שנוסח זה התחבר בארץ ישראל אשר שם כללו כאמור של דוד בבונה ירושלים.

כניסת המילים וכסא דוד לתפילה

המקום הראשון שבו מצאנו את המילים וכסא דוד הוא במחזור ויטרי המיוחס לרבנו שמחה בן שמואל מוויטרי, שהיה תלמידו של רש"י, שכתבתו הושלמה בשנת 1208, שם מובא הנוסח: "וכסא דוד מהרה לתוכה תכין" סמוך לחתימת הברכה.

אחריו זה מופיע בסידור תפילה לרוקח, שחיבר רבי אלעזר רוקח מגרמייזא שחי בשנת ה' אלפים, שם מובא הנוסח "וכסא דוד מהרה לתוכה יכון", ושם כותב שיש כ"ד מילים בברכה כנגד פסוק ביחזקאל (לז כה) וכנגד פסוק בתהלים (קמז ב), וכמובן שרק עם המילים "וכסא דוד.." יש כ"ד תיבות בברכה.

ובספר פרי עץ חיים לרבי חיים ויטאל⁸ הביא שצ"ל בתפילה את המילים: וכסא דוד עבדך מהרה לתוכה תכין, ופעם אחת נכנס חכם אחד לפני האר"י ז"ל והסתכל במצחו ואמר לו שמימיו לא התפלל כראוי, כי לא אמר וכסא דוד וכו'.

וכן בסידורי האר"י השונים החל מסידור האר"י זאלקווא משנת תקמ"א. וכן בסידור תפילה ישרה ראדוויל משנת תק"פ. ומאז מופיע בכל הסידורים השונים עד ימינו.

הבעיות שהתעוררו והפתרונות

בעקבות הכנסת המילים האלו לברכה, התעוררו כמה להעיר קודם כל על סיבת הכנסת הפיסקא הזאת לברכת בונה ירושלים אם ממילא יש ברכה נפרדת לדוד, ועוד שהרי שאין מקומה של

⁵ אורי ארליך, לנוסחן הקדום של ברכת בונה ירושלים, פעמים 1999.

⁶ או"ח סימן קי"ח.

⁷ יוסף היינימן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א.

⁸ ירושלים תשמ"מ.

הפיסקא הזאת סמוך לחתימה מכיוון שצריך להיות סמוך לחתימה מעין החתימה, והחתימה היא בונה ירושלים,

וכך מובא בב"ח⁹, ששאלו רבי שבתי סופר שמנהג הספרדים נראה יותר מתוקן שהרי לפי נוסחם אומרים קודם וכסא דוד ואחר כך ובנה אותה סמוך לחתימה, אבל לפי מנהג האשכנזים הרי זה לא מעין החתימה. והשיבו הב"ח, ג' תשובות: א. שכל מגמתנו בבקשת בניין ירושלים כדי שכסא דוד יהיה בתוכה כי הרי אין כסא ה' שלם רק כשכסא דוד על מכונו בירושלים, וא"כ זה מעין הברכה. ב. שבבקתנו וכסא דוד, כוונתנו על בנין ירושלים, שיכונן בתוכה את כסא דוד ואין כוונתנו בבנין ירושלים לצורך עצמנו. ג. שהרי כתוב בגמרא מגילה, שכיון שנבנית ירושלים בא דוד, יוצא שבקשתנו מה' בבנין ירושלים, שיבנה את ירושלים ויכין בתוכה את בנין ה' ואת בנין המלך, כסא דוד, ואז יבוא דוד בעצמו, כך שכסא דוד הוא מעניין ירושלים עצמה.

תירוץ אחר אפשר לומר על פי הכתוב ביערות דבש לרבי יונתן אייבשיץ¹⁰ דרוש א', שם מדבר על כל הברכות בשמונה עשרה, שירושלים נקראת כסא ה' וכן כסא דוד נקרא כסא ה' (דברי הימים א כט כג). ואולי זה גם סיבה להכנסת מילים אלו לברכת ירושלים.

ועוד הסבר מובא בשם הגרי"ז מבריסק¹¹ שעניין בנין ירושלים ומלכות דוד קשורים זה בה כרמז בכמה פסוקים, מלכים א' ח' ט"ז, תהלים קכ"ב ב', ולכן בברכת בנין ירושלים, אנו מסיימים וכסא דוד מהרה לתוכה תכין אף שיש ברכה נפרדת על דוד.

לעומתם, לפי מה שכותב רבי חיים ויטאל בפרי עץ חיים ובשער הכוונות, מובן שתפילת וכסא דוד, היא בכלל על משיח בן יוסף שלא יהרג כפי שנראה בהרחבה בהמשך.

האדמו"ר הזקן בסידורו¹², כנראה בעקבות הערתו של רבי שבתי סופר הנ"ל, כתב את הנוסח וכסא דוד עבדך.. לפני המילים ובנה אותה בקרוב.. כך שסמוך לחתימה כתוב מעין החתימה. וכן משמע גם כן בפרי עץ חיים הנ"ל שכותב שמילים וכסא דוד משמעותם הוא שמבקשים שהכסא יהיה שלם באופן שהכתר יאיר לתוך המלכות והמלכות תעלה למקומה ואז, ובנה אותה בנין עולם, לא כבנינים הראשונים שנחרבו שהיו על ידי אדם.

הכוונה במילים אלו על משיח בן יוסף וארמילוס

כתוב בשער הכוונות לרבי חיים ויטאל¹³ שפעם כשהלך עם רבו האר"י ז"ל לציוני שמעיה ואבטליון, אמרו לו שצריך לכוון במילים: וכסא דוד עבדך מהרה לתוכה תכין, להתפלל לה' על משיח בן יוסף

⁹ או"ח סימן קי"ח.

¹⁰ ירושלים תשע"ב.

¹¹ פניני רבנו הגרי"ז, שולזינגר.

¹² קאפוסט תקע"ו.

¹³ תל אביב תשכ"ב.

שיחיה ולא ימות על ידי ארמילוס הרשע, וכתב גם בפרי עץ חיים¹⁴ שער העמידה פרק י"ט, שבהיותם בציון שמעיה ואבטליון הזהיר אותו האר"י הקדוש לכוון במילים אלו על משיח בן יוסף שלא ימות ע"י ארמילוס הרשע, והוא נקרא כסא דוד עבדך. ומסיים רבי חיים ויטאל, "ולא הבינו דבריו והשם יודע נסתרות וסופו מוכיח על תחילתו שמת מורי החסיד זלה"ה". וכתב שם בהגה"ה שבכל דור ודור יבוא משיח בן יוסף בגלגול, אם יש צדיקים בדור שיהיו מגינים עליו שלא ימות, ומאחר שלא נמצא מי שיגן עליו מוכרח הוא בעצמו למות, ועל ידי עונש המיתה שסובל בכל דור ודור הוא מכפר עליו שלא ימות על ידי אותו רשע ארמילוס...וע"י זכות העוסקים בחכמת האמת יש כח בידם שלא ימות על ידי הרשע ארמילוס.

וכן הביא את דברי האר"י באור החיים הקדוש¹⁵ ויקרא יד ט ד"ה ובדרך רמז, ובמדבר כד יז, וכתב שם עוד, שאם ישראל יהיו בגדר שיהיו נקראים בשם יעקב, יהרג משיח בן יוסף על ידי רומילוס ואם יהיו בגדר שיתכנו בשם ישראל, לא יהרגו רומילוס.

וכן כתב לכוון כן, בבן איש חי¹⁶ שנה ראשונה פרשת בשלח. ובשנה שניה פרשת מקץ, הזכיר גם כן על המילים: "את אחיכם קחו" שהכוונה היא על משיח בן יוסף שלא יהרג על ידי ארמילוס.

מיהו ארמילוס

השאלה שנשאלת היא מיהו אותו ארמילוס האם הוא היה או יהיה וגם איפה מצאנו בדברי רבותינו איזכור כל שהוא לקיומו.

לא בטוח שיש תשובות מספקות את הדעת, אך עם קצת שוטטות במדרשים הקדומים ובספרים שונים מוצאים אנו איזכורים קטנים לאותו ארמילוס, ודרכם אפשר קצת לקבל הצצה קטנה אליו.

עצם עניין הריגת משיח בן יוסף מובא כבר בתלמוד בבלי¹⁷, ובזוהר הקדוש¹⁸ ושם מובא הטעם הריגתו שמכיון שהוא מזרע יוסף, נהרג לתקן את ירבעם בן נבט שהיה מזרע יוסף ועבד ע"ז. ובשער מאמרי רשב"י¹⁹ פרשת כי תצא, מובא טעם נוסף להריגת משיח בן יוסף, משום שהוא ביסוד רחל שנאמר בה רגליה יורדות מות שהקליפות נאחזות בה, לכן נהרג. והמהר"ל²⁰ כתב ששבט יהודה דומה למוח ולכן יאה להם המלוכה ושבט אפרים דומה ללב לכן גם להם יאה המלוכה אך למעלה זו יש הפסק לכן ימות משיח בן יוסף ותסתלק המעלה הזו מישראל. אך לא כתבו שזה יהיה על ידי ארמילוס.

¹⁴ ירושלים תש"מ.

¹⁵ ירושלים תשנ"ד.

¹⁶ רבי יוסף חיים, ירושלים תשמ"ו.

¹⁷ סוכה בב.

בהעלותך ר"מ קנג; בלק רג; כי תצא ר"מ רעו; ¹⁸

רבי חיים ויטאל, ירושלים תשכ"א. ¹⁹

²⁰ נצח ישראל פרק לו.

ראשונה מובא את השם ארמילוס בספר 'זרובל'²¹, ספר חזון שנתגלה ע"י מלאך, לזרובבל בן שאלתיאל שהיה בתחילת הבית השני שנת ג'ת'. וגילה לו כל מיני עתידות שיהיו באחרית הימים. קצת קשה לסמוך על הספר הזה, משום שלדעת רוב החוקרים²² הספר נכתב קצת לפני מסע הצלב הראשון, ולדעתם מחבר הספר שם את החזון בפי זרובבל כאילו הוא כתבו, שבאמת מחבר הספר שאב את הרעיונות ממקומות אחרים. וכן מובא באבן עזרא בפירושו לשמות ב' כב, שאין לסמוך על הספר הזה כי לא כתבוהו נביאים או חכמים מפי הקבלה.

וכך כתוב שם, "ארמילוס בן שטן וצלמת האבן...אבן שיש ודמות פניה כאשה יפיפיה יבוא שטן וישכב עמה ויצא ממנה ארמילוס...שער ראשו כזהב, ידיו מגיעות עד פעמי רגליו, רחב פניו זרת ועיניו עקומות, כל גויי הארץ יטעו אחריו חוץ מישראל...נחמיה בן חושיאל בן אפרים בן יוסף, יקבוץ את כל ישראל לירושלים...ארמילוס יעלה על ירושלים ויהרג את נחמיה בן חושיאל...משיח בן דוד ושמו מנחם בן עמיאל יבוא פתאום וילך לשערי ירושלים..ויבוא עמו אליהו ויחיו את נחמיה בן חושיאל...ויעל מנחם בן עמיאל ויפח באפיו של ארמילוס וימתנו".

וכן מובא במדרש ויושע²³ שנכתב בסוף המאה ה-11, "ואחריו יקום מלך אחר רשע ועז פנים..ארמילוס שמו..ראשו קרח ועיניו אחת קטנה ואחת גדולה וזרועו של ימין טפח ושל שמאל שתי אמות וחצי ולו צרעת במצחו ואזנו הימנית סתומה והאחרת פתוחה...ויהרג את משיח בן יוסף...ואחר כך יבוא משיח בן דוד ויהרג את ארמילוס.

בתרגום יונתן לישעיה יא ד, על הפסוק ורוח שפתיו ימית רשע, מתרגם: "וממליל ספוותיה יהי ממית ארמילוס רשיעא".

כן מובא העניין בספר נסתר דרשב"²⁴, וכך נאמר שם, "יעמוד מלך רשע ושמו ארמילאוס..וימות שם משיח בן אפרים".

רבי סעדיה גאון בספר האמונות והדעות²⁵ מאמר שמיני אות ז', מביא גם כן שאם לא נעשה תשובה, יביא עלינו ה' מלך ששמו ארמילוס והוא יהרג את משיח בן יוסף ואם נחזור בתשובה יביא עלינו את משיח בן דוד מייד והוא יהרג את ארמילוס.

וכן מובא בתשובת שאלה לרב האי גאון²⁶, שמשיח בן יוסף יעלה לירושלים עם הרבה מעם ישראל, ואז יבוא ארמילוס ויהרוג אותו. "ומפני מה תנתן רשות לארמילוס להרוג את משיח בן יוסף, כדי לשבור לבב חולקין שבישראל שאין להם אמונה...ויצאו מברית ישראל וידבקו באומות...נמצאו אלו שבירושלים נצרפו ונזקקו".

²¹ קושטא, רע"ט.

יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים 1968. ²²

²³ קובץ י"ח מדרשים, קושטא רע"ט.

²⁴ קובץ שלוניקי, תק"ג. לדעת יהודה אבן שמואל וגריץ נכתב על ידי אלמוני בשנת ד'תקס"ח וכאילו נכתב ע"י רשב"י.

²⁵ קראקא תר"ס.

²⁶ טעם זקנים, פרקפורט תרט"ו.

בספר עץ הדעת טוב לרבי חיים ויטאל²⁷, כתב שיעקב אבינו התפלל על זה "הנה עתה שבא גוג ומגוג להלחם בנו ובמשיחינו כמ"ש יתיצבו מלכי ארץ וכו' נא עתה הצילני נא מיד עשו הוא ארמילוס הרשע מאדום שיהרוג את משיח בן יוסף כי אף ע"פ שכבר הבטחתי לרחל אמנו מנעי קולך מבכי וכו' ושבנו בנינו לגבולם וכבר נתקיים כי נתקבצו גלותינו ירא אנכי אותו את הרמילוס הבא עתה..".

וכן הזכיר את עניין הריגתו על ידי ארמילוס, בשו"ת מנחת אלעזר²⁸.

מכל המובאות האלו שארמילוס הוא בן אדם שעומד להרוג את משיח בן יוסף, ואנו מצווים להתפלל ולכוון במילים: וכסא דוד, עליו שלא יהרג.

אי הריגת משיח בן יוסף

לעומת זאת הרמח"ל בספר קנאת ה' צבקות²⁹, כתב שמשיח בן יוסף היה אמור למות על ידי ארמילוס כדי לתקן את ירבעם כנ"ל בשם הזוהר, רק שכח היסורים שסובל משה והריגת רבי עקיבא, תיקנו אותו לגמרי ומשיח בן יוסף לא יהרג.

וכן בספר קול התור המיוחס לר' הלל משקלוב תלמיד הגר"א³⁰, מובא שמשיח בן יוסף לא ימות על ידי ארמילוס כי הייסורים שעבר במשך בדורות היו במקום המוות, עוד מובא שם שארמילוס הוא שר הערב רב ובאם עם ישראל יהיה באחדות יוכלו לנצחו.

דעת החוקרים

במשך הזמנים זיהו כמה חוקרים את ארמילוס במלך העריץ ששלט בזמנם, למשל, ישראל קנהל³¹ טוען שארמילוס מזוהה כאוגוסטוס קיסר שחי בשנת 14 לספיה"נ, ופסל האבן הוא פסל אלה ברומא, מפני כמה ראיות שמביא, וסיפור הריגתו של משיח בן יוסף על ידו, מבוסס על התרחשות היסטורית שבמהלכה הרגו חייליו של אוגוסטוס מנהיג משיחי בירושלים. וכן עוד רבים, אין בכונת מאמר זה לפרט על זהותו של ארמילוס אלא רק הנצרך להקשר לברכת בונה ירושלים.

סיכום ותובנות

כפי הנראה בעיני המתבונן היטב בכתבי האר"י והרמח"ל המוזכרים לעיל, נראה שארמילוס הוא לאו דווקא בן אדם, אלא מין ישות רוחנית מהסטרא אחרא המנגדת לקדושה ורוצה להרוג את

²⁷ זולקווא תרל"א.

²⁸ רבי חיים אלעזר שפירא, ירושלים תשנ"ו.

²⁹ ר' חיים פרידלנדר, גנזי רמח"ל, בני ברק תשמ"מ.

³⁰ הרב מנחם מ. כשר, התקופה הגדולה, ירושלים תשס"א. ושם מובא פולמוס על אמינותו של הספר, ע"ש.

³¹ על בן הא-ל ארמילוס ומשיח בן יוסף, תרביץ, תשנ"ט.

משיח בן יוסף שלא יחזיר את העם בתשובה ולא יכין את העם לקראת בוא משיח בן דוד, ועל כן ציוונו להתפלל על משיח בן יוסף, שלא יהרג על ידו, ויתכן באמת שבכל דור יש ניצוץ נשמת משיח בן יוסף שתפקידו לעורר את עם ישראל ועליו אנו מתפללים.

ויתכן שזו הסיבה שרק בתקופה מאוחרת נכנסו המילים וכסא דוד לתפילה בכדי להזכירנו שאין מדובר בדוד שעליו יש ברכה נפרדת אלא על משיח בן יוסף.

ויה"ר שישמע ה' את תפילותינו לרצון בכל השערים.

ביבליוגרפיה

מקורות רבותינו

תוספתא ברכות ג' כ"ה

תלמוד בבלי ברכות כח:

תלמוד ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד.

מדרש שמואל כו ג מהדורת בובער, קראקא תרנ"ג, ומדרש תהלים.

רבי סעדיה גאון, האמונות והדעות, קראקא תר"ס.

רב האי גאון, טעם זקנים, פרקפורט תרט"ו.

רבי יואל סירקיש, ב"ח או"ח סימן קי"ח.

רבי יהודה ליוואי, נצח ישראל, ירושלים תשכ"א.

רבי חיים ויטאל, עץ הדעת טוב, זולקווא תרל"א.

רבי חיים ויטאל, פרי עץ חיים, ירושלים תש"מ.

רבי יהונתן אייבשיץ, יערות דבש, ירושלים תשע"ב.

רבי חיים אבן עטר, אור החיים, ירושלים תשנ"ד.

סידור האדמו"ר הזקן, קאפוסט תקע"ו.

רבי יוסף חיים, בן איש חי, ירושלים תשמ"ו.

רבי חיים אלעזר שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, ירושלים תשנ"ו.

רבי חיים פרידלנדר, גנזי רמח"ל, בני ברק תש"מ.

רבי יצחק זאב מבריסק, פניני רבנו הגרי"ז, ירושלים תשמ"ט.

חוקרי זמננו

אורי ארליך, לנוסחן הקדום של ברכת בונה ירושלים, קובץ פעמים 1999.

יוסף היינימן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א.

הרב מנחם מ. כשר, התקופה הגדולה, ירושלים תשס"א.

ישראל קנוהל, על בן הא-ל ארמילוס ומשיח בן יוסף, תרביץ, תשנ"ט.

יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים 1968.